

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشکده علوم انسانی و اجتماعی
پایان نامه دوره کارشناسی ارشد در رشته علوم قرآن و حدیث

موضوع:

بررسی روش تفسیری مقاتل بن سلیمان

استاد راهنما:

دکتر مرتضیٰ خرّمی

استاد مشاور:

دکتر محمد تقی اسماعیل پور معلّم

اساتید داور:

دکتر علی اکبر ربیع نتّاج

دکتر زینب السّادات حسینی

نام دانشجو:

رسول ناوشکی

بهمن ماه ۱۳۸۸

سپاسگزاری

برخود لازم می دانم که، از استاد بزرگوار «جناب دکتر خرمی» سپاسگزاری نمایم که تجربیات گران بهای خود را در اختیار بنده قرار دادند و مرا در تمام مراحل انجام و تکمیل پایان نامه، صبورانه و با حوصله یاری نمودند.

همچنین از استادان محترم: دکتر اسماعیل پور معلم، دکتر ربیع نتاج، دکتر یوسفی، دکتر نورایی و خانم دکتر حسینی نهایت تشکر را می نمایم که با کمک های بی دریغ خود مرا در به پایان رساندن هر چه بهتر مقطع تحصیلی کارشناسی ارشد یاری نمودند.

در پایان از همسرم، به پاس همدلی و همراهی اش در انجام پایان نامه کمال تشکر را

می نمایم.

تقدیرم بہ:

قطب عالم المکاف، حضرت حجۃ بن الحسن
مہدی صاحب الزماہ (عجل اللہ فرجہ العزیز)

چکیده

در این پژوهش، روش مقاتل در تفسیر کبیر ایشان مورد بررسی قرار گرفته است. جهت تحلیل دقیق موضوع، این رساله در چهار فصل تنظیم گردیده است.

فصل اول: شامل مباحثی مربوط به ویژگی های تحقیق است که مسائلی چون: طرح مسأله، ضرورت تحقیق، سؤالهای قابل طرح در مورد موضوع، پژوهشهای قبلی انجام شده در رابطه با پایان نامه، هدف نگارش رساله و مراحل انجام رساله را در بر می گیرد.

فصل دوم: در این فصل معرفی مقاتل بن سلیمان و تفسیر ایشان مورد توجه قرار گرفته است.

فصل سوم: تعریف لغوی و اصطلاحی تفسیر و روشهای تفسیری و نیازها و دلایل روی آوردن به روشهای گوناگون تفسیری از جمله مباحث این فصل می باشد. در پایان به روشهای مقاتل در تفسیرش صرفاً اشاره ای شده است.

فصل چهارم: این فصل اصلی ترین بخش پایان نامه است که به بررسی روشهای تفسیر مقاتل و شواهد مثال آن از کتاب ایشان می پردازد. این فصل در بخش هایی به شرح ذیل نگارش شده است.

بخش اول: تفسیر قرآن به قرآن. در این بخش ابتدا توضیحاتی در مورد تفسیر قرآن به قرآن داده ایم و سپس به ذکر مواردی از تفسیر قرآن به قرآن در کتاب مقاتل اشاره نموده ایم.

بخش دوم: تفسیر قرآن با روایت. در این قسمت به ذکر روایاتی از پیامبر اکرم (ص) و صحابه و تابعین که مقاتل به کمک آنها به تفسیر آیاتی از قرآن مجید اشاره نموده، پرداخته ایم و در قسمت پایانی این بخش به ذکر روایات اسرائیلی در تفسیر مقاتل اشاره نموده ایم.

بخش سوم: تفسیر لغوی. شامل چندین نمونه از تفسیر لغوی مقاتل در تفسیر ایشان است

بخش چهارم: تفسیر عقلی و کلامی. در این فصل ابتدا به نمونه هایی از تفسیر عقلی مقاتل و سپس به مواردی از تفسیر کلامی تفسیر کبیر اشاره نموده ایم.

بخش ششم: تفسیر قرآن به کمک علوم قرآنی. که این فصل شامل تفسیر قرآن به کمک اسباب نزول، وجوه و نظایر، ناسخ و منسوخ و مکی و مدنی می باشد.

واژه های کلیدی

قرآن کریم، مقاتل بن سلیمان، تفسیر، روشهای تفسیری، تفسیر اثری

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	فصل اول: کلیات
۱	بیان مسأله
۲	ضرورت تحقیق
۳	سئوال اصلی
۳	سئوالات فرعی
۳	پژوهش های انجام شده قبلی در ارتباط با پایان نامه
۴	حدود پژوهش
۴	فرضیات پژوهش
۴	اهداف پژوهش
۴	خلاصه مراحل پژوهش
۶	فصل دوم: معرفی مقاتل بن سلیمان و تفسیر وی
۶	الف) معرفی مقاتل بن سلیمان
۶	اسم و نسب مقاتل بن سلیمان
۶	ولادت و وفات مقاتل
۸	مسافرت های مقاتل
۸	مشایخ و شاگردان مقاتل
۹	آثار و تألیفات مقاتل بن سلیمان
۹	اقوال در بر دارنده مقاتل
۱۰	جرح مقاتل در کتب تراجم
۱۲	مذهب مقاتل
۱۴	تاریخ سیاسی عصر مقاتل
۱۶	اوضاع اجتماعی مسلمانان در دوران مقاتل بن سلیمان
۱۷	اوضاع علمی و فرهنگی مسلمانان در عصر مقاتل
۱۸	ب) معرفی تفسیر مقاتل
۱۹	زیادت در تفسیر مقاتل
۲۱	شیوه ی بیان تفسیر مقاتل
۲۲	نسخه شناسی

۲۳	فصل سوم: تفسیر و روشهای تفسیری
۲۳	تفسیر در لغت
۲۳	تفسیر در اصطلاح
۲۴	تفسیر در عصر پیامبر (ص) و صحابه
۲۵	تفسیر در دوره ی تابعین
۲۶	علل نیازمندی به تفسیر
۲۷	روش تفسیری
۲۹	عوامل به وجود آمدن روشهای تفسیری گوناگون
۲۹	انگیزه های پیدایش روشهای تفسیری
۳۰	روشهای تفسیری مقاتل بن سلیمان

فصل چهارم: روشهای تفسیری مقاتل بن سلیمان

بخش اول: تفسیر قرآن به قرآن

۳۲	شواهد مثال تفسیر قرآن به قرآن
۳۲	۱_ «الذین انعمت علیهم» چه کسانی هستند
۳۲	۲_ مراد از کلماتی که حضرت آدم برای توبه از خدا دریافت نمود
۳۳	۳_ تفسیر آیه ی: «...اوفوا بعهدی اوف بعهدکم»
۳۳	۴_ تفسیر آیه ی: «و اخذن منکم میثاقا غلیظا»
۳۳	۵_ تبیین مکر الهی در مورد منافقان
۳۴	۶_ تفسیر آیه ی: «...و میثاقه الذی واثقکم به...»
۳۴	۷_ تفسیر آیه ی: «قد نبانا الله من اخبارکم»
۳۴	۸_ معرفی صادقان در آیه ی: «...و کونوا مع الصادقین»
۳۵	۹_ مراد از امر فرعون در آیه ی: «و ما امر فرعون برشید»
۳۵	۱۰_ تفسیر کلمه ی «سوء» در آیه ی: «ما کنا نعمل من سوء»
۳۵	۱۱_ تفسیر آیه ی: «و اذ هم نجوی»
۳۶	۱۲_ تبیین مراد «الشجره الملعونه»
۳۶	۱۳_ تفسیر «وهم یستلون»
۳۷	۱۴_ تفسیر آیه ی: «انه یعلم الجهر من القول»
۳۷	۱۵_ تفسیر آیه ی: «...ماذا هم فریقان یخصمون»
۳۷	۱۶_ مراد از «الذین یحملون العرش...»
۳۸	۱۷_ مراد از «عذاب مهین» در آیه ی «ولقد نجینا...»
۳۸	۱۸- تفسیر «یوم التناد»

- ۱۹- تفسیر «کلمة العذاب» در آیه «أَفَمَنْ حَقَّ عَلَيْهِ كَلِمَةُ الْعَذَابِ» ۳۸
- ۲۰- تفسیر آیه ی «و لا تکن کصاحب الحوت» ۳۹
- ۲۱- تفسیر آیه ی: «وَلَمَّا رَأَى الْمُؤْمِنُونَ الْأَحْزَابَ...» ۳۹
- ۲۲- تفسیر آیه ی: «...وَلَهُ الْحَمْدُ فِي الْآخِرَةِ...» ۳۹
- ۲۳- تبیین معنای «خلاق» ۴۰
- ۲۴- تبیین معنای «لم يتسنه» ۴۰
- ۲۵- تفسیر آیه ی: «فمن اظلم ممن افترى على الله كذبا» ۴۰
- ۲۶- استجابت دعای حضرت ابراهیم (ع) ۴۱
- ۲۷- تبیین وعده حضرت نوح (ع) به مشرکان ۴۱
- ۲۸- تفسیر آیه ی: «...و لا تخاطبني في الذين ظلموا...» ۴۱
- ۲۹- مراد از حق و باطل ۴۲
- ۳۰- شرط شفاعت بندگان ۴۲

بخش دوم: روش تفسیر قرآن با روایات

- نیاز قرآن به روایات معصومین ۴۳
- تفسیر قرآن با قول صحابی و تابعی ۴۳
- شواهد مثال تفسیر روایی ۴۴
- الف) تفسیر آیات به کمک روایات پیامبر (ص) ۴۴
- ۱- مراد از «الباقیات الصالحات» تسبیحات اربعه می باشد. ۴۴
- ۲- باد صبا یاری دهنده ی پیامبر (ص) ۴۴
- ۳- مراد از «جنتان» در آیه ی ۴۶ سوره الرحمن ۴۴
- ۴- مصداق زیادت در عذاب کافرین ۴۵
- ۵- عفو و گذشت خداوند متعال از بسیاری از گناهان ۴۵
- ۶- مراد از حسنه و سیئه در آیه: «من جاء بالحسنة...» ۴۵
- ۷- کیفیت محشور شدن کفار در قیامت بر صورت هایشان ۴۶
- ۸- جایگزین شدن پسری برای والدینی که پسرشان توسط حضرت خضر کشته شد. ۴۶
- ۹- صرف تمایل به معصیت در نفس باعث عقوبت نمی شود. ۴۷
- ۱۰- مراد از «بروج» ستارگان می باشد. ۴۷
- ب) تفسیر آیات به کمک روایات صحابه ۴۸
- ۱- مراد از «الصاحب بالجنب» ۴۸
- ۲- مراد از «سَبْعًا مِّنَ الْمَثَانِي» در آیه ۸۷ سوره حجر ۴۸
- ۳- مراد از «هَبَاءٌ مُّبِينًا» در کلام امام علی (ع) ۴۸

- ۴- مراد از مشارکت شیطان در اموال و اولاد پیروانش ۴۹
- ۵- مراد از «صلصال» در آیه ی: «وَلَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ صَلْصَالٍ» ۴۹
- ۶- ماهیت گنج در آیه ی: «... و كان تحته كنز لهما...» ۴۹
- ۷- مراد از لغت «يقطين» ۵۰
- ۸- تفسیر آیه: «وَإِنْ مِنْكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا» ۵۰
- ۹- تفسیر «کن فیکون» در آیه ۳۵ سوره مبارکه مریم ۵۲
- ۱۰- مراد از «ایکم احسن عملاً» ۵۲
- ۱۱- مراد از «قول الزور» ۵۳
- ۱۲- مراد از «أُولَى الْأَيْدِي وَالْأَبْصَارِ» ۵۳
- ۱۳- مراد از «بحر مسجور» ۵۳
- ۱۴- مراد از رعایت نکردن حق رهبانیت توسط راهبان ۵۴
- ۱۵- تفسیر آیه: «لا يحزنهم الفزع الاكبر» ۵۴
- ج) تفسیر قرآن با تأثیر از اسرائیلیات ۵۶
- مفهوم شناسی اسرائیلیات ۵۶
- اقسام اسرائیلیات ۵۶
- سیر تاریخی پیدایش اسرائیلیات ۵۷
- شواهد مثال از اسرائیلیات در تفسیر مقاتل ۵۷
- ۱- مصداق درخت ممنوعه و مکان هبوط آدم و حوا ۵۷
- ۲- جدل و محاجّه حضرت ابراهیم(ع) با نمرو ۵۸
- ۳- تفسیر آیه ی «كألذی مرّ علی قریة و هی خاویة علی عروشها» ۵۸
- ۴- تفسیر آیات ۷۴ تا ۷۹ سوره انعام ۵۹
- ۵- تبیین دستورات نازل شده در الواح ۶۱
- ۶- آفرینش حوا از استخوان دنده حضرت آدم(ع) ۶۱
- ۷- نسبت دزدی به حضرت یوسف(ع) ۶۲
- ۸- تفسیر آیه ی «قد مکر الذین من قبلهم...» ۶۳
- ۹- ذکر اسامی اصحاب کهف ۶۳
- ۱۰- ذکر افسانه ی غرانیق ۶۳
- ۱۱- تفسیر آیه ی «لا تکنونوا کالذین ءادؤا موسی» ۶۴
- ۱۲- نام گوسفندی که ابراهیم(ع) ذبح نمود ۶۵
- ۱۳- تفسیر آیات ۲۱ تا ۲۵ سوره ی مبارکه ی «ص» ۶۵
- ۱۴- تفسیر آیات ۳۱ تا ۳۵ سوره ی مبارکه ی «ص» ۶۵
- ۱۵- تبیین مفهوم «ق» و «حجاب» ۶۶

۱۶ - تفسیر آیه ی: «واستمع یوم یناد...» ۶۷

بخش سوم: روش تفسیری لغوی

تفسیر لغوی ۶۸

شواهد مثال تفسیر لغوی در تفسیر مقاتل ۶۹

بخش چهارم: تفسیر به شیوه عقلی و کلامی

تفسیر عقلی و کلامی ۷۶

مقاتل بن سلیمان و تفسیر عقلی و کلامی ۷۶

۱- دیدگاه مقاتل در مورد خلقت آسمان ها و زمین و عرش ۷۷

۲- دیدگاه مقاتل در مورد خلقت انسان ۷۷

۳- تفسیر آیات صفات در تفسیر مقاتل ۷۸

۳-۱: تفسیر عرش ۷۸

۳-۲: تبیین مفهوم «کرسی خداوند» ۷۸

۳-۳: نسبت دست به خدا ۷۸

۳-۴: تفسیر کلمه ی یمین در مورد خداوند ۷۹

۳-۵: رؤیت خداوند ۷۹

۳-۶: نسبت چشم به خدا ۸۰

۳-۷: مراد از «ساق» ۸۱

۳-۸: مراد از الفاظ: «فوق»، «عند»، «جنب»، «محیط»، «قریب»، در مورد خداوند ۸۱

۴- عالم ذر ۸۲

۵- عصمت انبیاء از دیدگاه مقاتل ۸۴

۵-۱: شریک قائل شدن حضرت آدم برای خداوند ۸۴

۵-۲: تهمت به حضرت داود (ع) ۸۴

۵-۳: خطای حضرت سلیمان ۸۵

۵-۴: عصمت خاتم النبیین (ص) ۸۶

۶- عدم خلود موحدان در جهنم ۸۷

بخش پنجم: تفسیر با کمک علوم قرآنی (اسباب نزول، وجوه و نظایر، ناسخ و منسوخ، مکی و مدنی)

الف) تفسیر قرآن به کمک اسباب نزول ۸۹

مفهوم شناسی اسباب نزول ۸۹

فواید شناخت و آگاهی از اسباب نزول ۸۹

.....	سبب نزول یا شان نزول	۸۹
.....	مقاتل و علم به اسباب نزول	۹۰
.....	شواهد مثال تفسیر قرآن به کمک اسباب نزول	۹۱
.....	۱- سعی بین صفا و مروه واجب است.	۹۱
.....	۲- حکمت هلال های ماه	۹۱
.....	۳- پیامبر (ص) خیانت نمی ورزد	۹۲
.....	۴- علی (ع) انفاق کننده واقعی	۹۲
.....	۵- نیکی به تقوا است نه پابندی به سنن جاهلی	۹۳
.....	۶- تقوای شما به خدا می رسد نه خون و گوشت قربانی	۹۳
.....	۷- مشرق و مغرب از آن خداست.	۹۴
.....	۸- مراد از آیه ی: «الرِّجَالُ قَوَّامُونَ عَلَى النِّسَاءِ»	۹۴
.....	۹- سرنوشت کسانی که قبل از تحریم خمر شراب نوشیده اند.	۹۴
.....	۱۰- افرادی که شب و روز خدا را می خوانند.	۹۵
.....	۱۱- سیمای منافقان	۹۵
.....	۱۲- نصر بن حارث خریدار سخنان بیهوده	۹۶
.....	۱۳- خداوند برای کسی دو قلب ننهاده است.	۹۶
.....	۱۴- زید راه، زید بن محمد نخوانید.	۹۷
.....	۱۵- مؤمنین باید فرمانبردار پیامبر (ص) باشند.	۹۷
.....	۱۶- مصداق مؤمن و فاسق	۹۸
.....	۱۷- مسیلمه بن حبیب کذاب واقعی	۹۸
.....	۱۸- معنای شرط در «إِنْ ارْتَبْتُمْ»	۹۹
.....	۱۹- مسجد ضرار و سازندگان آن	۱۰۰
.....	۲۰- مراد از آیه ی: «... وَ يُحِبُّونَ أَنْ يَحْمَدُوا بِمَا لَمْ يَفْعَلُوا...»	۱۰۰
.....	ب) تفسیر در پرتو دانش وجوه و نظایر	۱۰۱
.....	مقاتل و وجوه و نظائر	۱۰۱
.....	۱- وجوه لفظ «رحمة» در تفسیر مقاتل	۱۰۲
.....	۲- وجوه فتنه	۱۰۳
.....	۳- وجوه ده گانه «سوء»	۱۰۳
.....	۴- وجوه «صلاة»	۱۰۴
.....	۵- وجوه «قضاء»	۱۰۵
.....	۶- وجوه مختلف «ذکر»	۱۰۵
.....	۷- وجوه مختلف «دعا»	۱۰۶

۱۰۷	۸- «فضل» و وجوه آن	۱۰۷
۱۰۷	۹- وجوه پنجگانه «روح»	۱۰۸
۱۰۸	۱۰- وجوه مختلف «هدی»	۱۰۹
۱۰۹	۱۱- وجوه مختلف «کتب»	۱۱۰
۱۱۰	ج) ناسخ و منسوخ	۱۱۰
۱۱۰	نسخ در لغت و اصطلاح	۱۱۰
۱۱۰	شروط نسخ	۱۱۱
۱۱۱	مفهوم نسخ در بین صحابه و تابعین	۱۱۲
۱۱۲	شواهد مثال آیات ناسخ و منسوخ	۱۲۰
۱۲۰	آیاتی که واقعاً منسوخ شده اند.	۱۲۰
۱۲۰	د) مکی و مدنی	۱۲۰
۱۲۰	فواید شناخت آیات و سوره های مکی و مدنی	۱۲۱
۱۲۱	معیار های مکی و مدنی	۱۲۲
۱۲۲	معیارهای مکی و مدنی از دیدگاه مقاتل	۱۲۳
۱۲۳	موارد اختلاف	
۱۳۰	نتایج رساله	
۱۳۱	یاد آوری ها	
۱۳۱	پیشنهادات	
۱۳۲	فهرست منابع	
۱۳۶	چکیده انگلیسی	

فصل اوّل کلیّات

بیان مسأله

قرآن تنها کتابی است که ضامن سعادت انسانها و متکفّل اصلاح جوامع بشری است، کتابی محکم و روشن که در آن هیچ رطب و یابسی که برای رسیدن انسان ها به سعادت لازم است، فرو گذار نشده است. از آنجا که این کتاب محور همه ارزشهای اسلامی در همه دوران بوده، امت اسلامی ناگزیر برای راهیابی به کمال و رفع کاستیهای فردی و اجتماعی خود، رو به سوی این کتاب آسمانی داشته و برای فهم معارف بلند آن و درک رمز و رازهایش به تکاپو پرداخت و حاصل اوّلین این تلاش ها کتب تفسیری می باشد.

بیان معانی آیات قرآنی، و کشف مقاصد و مدالیل آن از قدیمی ترین اشتغالات علمی است که دانشمندان اسلامی را به خود جلب و مشغول نموده است. تاریخ این نوع بحث که نامش تفسیر است، از عصر نزول قرآن شروع شده است. این معنا از آیه: «کما ارسلنا فیکم رسولاً منکم یتلوا علیکم آیاتنا و یزکّیکم و یعلّمکم الكتاب و الحکمة؛ هم چنان که در شما رسولی از خود شما فرستادیم، تا بر شما بخواند آیات ما را، و تزکیه تان کند، و کتاب و حکمتتان بیاموزد» (بقره: ۱۲۹) به خوبی استفاده می شود؛ چون می فرماید: همان رسولی که کتاب قرآن به او نازل شد، همو کتاب را به شما تعلیم می دهد و با وجود تغییر و تحولات بسیار از جهت روش و گرایش های تفسیری و اهداف متنوع آن ها تاکنون ادامه داشته است. بکارگیری روش در هر علم از اهمیت ویژه ای برخوردار است، یا خطای در روش موجب دوری از هدف علم می شود.

کاربرد «روش تفسیر» در مورد قرآن کریم، از اهمیت ویژه ای برخوردار است تا آنجا که استفاده از برخی روش ها ممنوع و حرام است، و در احادیث نیز بر این اهمیت پافشاری شده به گونه ای که اگر کسی با روش خطایی (تفسیر به رأی) به تفسیر قرآن بپردازد و به مطلب صحیحی دست یابد، باز هم خطا کرده است. به عبارت دیگر: پیمودن روش صحیح تفسیری موضوعیت دارد و

شناخت روشها و گرایش‌های تفسیری برای هر مفسر قرآن لازم و ضروری است و ارزش و اهمیت هر تفسیر بستگی به روشی دارد که مفسر در کتاب خود بکار برده است. نگاهی به تاریخ تفسیر و مفسران، گویای این حقیقت است که معمولاً مفسرانی که روش خود را شناخته و معرفی کرده‌اند، در تفسیر قرآن از دیگران موفق‌تر بوده و آثار ارزشمندی به یادگار گذاشته‌اند که کتاب‌هایی چون: «التبیان»، «مجمع‌البیان»، «المیزان» و... نمونه‌هایی از آنند.

یکی از مفسرین قرن دوم هجری «مقاتل بن سلیمان» از مردم «ری» یا به قولی «خراسان» است که در سال یکصد و پنجاه هجری درگذشته است. نام تفسیر وی «تفسیر مقاتل بن سلیمان» معروف به «تفسیر کبیر مقاتل» می‌باشد. این تفسیر که از طریق عبد الله بن ثابت مقری از پدرش ثابت بن یعقوب توزی از ابو صالح هذیل بن حبیب دندانی از مقاتل بن سلیمان روایت شده است، از مهم‌ترین آثار قرآنی وی و کهن‌ترین تفسیر کامل قرآن می‌باشد که به ما رسیده است و پیوسته در آن به جمع عقل و نقل، (یا به تعبیری دیگر روایت و درایت) پرداخته است، بدین جهت آن را پیشگام تفاسیر جامع و کامل شمرده‌اند. مقاتل تنها به گردآوری آرای سابقین بسنده نکرده، بلکه آنها را مورد نقد و بررسی قرار داده و آنچه به نظرش درست آمده برگزیده است، و تفسیر خود را بر این اساس، کمال و جازت و رسایی عبارت و جامعیت تألیف نموده است.

آیت الله معرفت دیدگاه متأخرین را درباره تفسیر مقاتل اینچنین می‌نویسد: «با آنکه این تفسیر در دوران ظهورش و از همان ابتدا مورد توجه بوده و نظر دانشمندان را به خود جلب نموده است، و از همان دوران نخست، همگان از تفسیر او بهره می‌بردند، ولی در دوران متأخر یک نوع بی‌مهری نسبت به آن احساس می‌شود و عامل آن، عملکرد ناروای راویان این تفسیر است که در آن تصرف نموده و - گرچه اندک - بر آن افزوده‌اند». (معرفت، تفسیر و مفسران، ۱۳۸۵، ص ۱۵۰)

این نوشتار بر آن است که به بررسی روشهای تفسیری این تفسیر یعنی تفسیر مقاتل بن سلیمان پردازد و منابع مورد استفاده مفسر را در تفسیر قرآن مشخص نماید.

ضرورت تحقیق

آثار نخستین تفسیری از عوامل اصلی پی ریزی ارکان فرهنگ اسلامی، و به مثابه یکی از بنیادی‌ترین حرکات جامعه‌ی دانشمندان و علمای مسلمان در حیطه‌ی اندیشه اسلامی بوده است. گرچه تفاسیر نگاشته شده در بسیاری از مواضع و ارکان اساسی اسلام، به ویژه آنچه مربوط به اصول و کلیات دین و نیز احکام محوری شریعت است، با هم اتفاق نظر دارند؛ اما نمی‌توان اختلاف روشهای تفسیری و تاثیر آن در مطالب ارائه شده را به عنوان توضیح و تفسیر آیات نادیده گرفت.

واقعیت موجود در مورد تفاسیر گذشتگان و برخی متأخران این است که هر چند شیوه‌های تفسیر آنان در جای جای تفسیرشان نمایان است، اما متأسفانه بیشتر آنها در کتاب‌های تفسیرشان به مبانی و روشهای خود در تفسیر آیات اشاره نموده‌اند. از این رو با توجه به اهمیت آگاهی از روش صحیح فهم و تفسیر قرآن لازم است تا با مطالعه‌ی تفاسیر و بررسی آراء و نظرات مفسران و شیوه‌کاربردی آنان، روش تفسیری آنان را در یک طبقه بندی دقیق و جامع مورد ارزیابی قرار داد.

شناسایی روش تحقیق، قادر است اطلاعات و دانسته‌های فراوان را به خلاقیت برساند و اعتبار و عدم اعتبار یک اثر را نمایان سازد. تجزیه و تحلیل و شناخت روش تفسیر مقاتل بن سلیمان نیز از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است زیرا؛ اولاً؛ به روشهای تفسیری و منابع مورد استناد مفسران قرون ابتدایی اسلام و به خصوص، اولین تفسیر کامل پی خواهیم برد. ثانیاً؛ اهمیت و اعتبار این اثر و دانش و آگاهی مفسر، با شناخت روش تفسیری برای ما نمایان خواهد شد. ثالثاً؛ از آنجا که تفسیر مقاتل بن سلیمان جزء

اولین تفاسیر نوشته شده و اولین تفسیر کامل برجای مانده از قرآن کریم است، قطعاً دارای مطالب مهم و با ارزشی در مورد اسباب نزول و نام مکانها و افرادی که آیات در مورد آنان نازل شده می باشد که مورد استفاده محققان و مفسران بعدی قرار خواهد گرفت که با بررسی روش تفسیری مقاتل می توان به این مطالب و تاثیر آن در کتب بعد از تفسیر مقاتل پی برد.

سؤال اصلی

۱- روش مقاتل بن سلیمان در تفسیر بر چه پایه هایی استوار است؟

سؤالات فرعی

- ۱- آیا دیدگاه های تفسیری مقاتل دارای اعتبار است؟
- ۲- چه مسائلی از موضوعات علوم قرآنی را می توان از تفسیر مقاتل استخراج کرد؟
- ۳- علمای رجال، مقاتل بن سلیمان را از نظر دانش تفسیر و نقل روایات چگونه ارزیابی می کنند؟
- ۴- آیا مطالب و داستان های اسرائیلی و جعلی در منقولات مقاتل دیده می شود؟
- ۵- مقاتل معتقد به کدام یک از مذاهب اسلامی است؟

پژوهش های انجام شده قبلی در ارتباط با پایان نامه

با بررسی های متعددی که از طریق موتور های جستجوی اینترنتی و مراجعه به پایگاه های کتابخانه های مختلف داخلی و خارجی و چندین هزار فهرست عناوین مقالات و پایان نامه های قرآنی منتشر شده بر روی پایگاه های مختلف اینترنتی انجام پذیرفت، مشخص گردید که آثاری در رابطه با روش تفسیری برخی از مفسران به نگارش در آمده اما بجز یک پایان نامه که به بررسی اسباب النزول در تفسیر مقاتل بن سلیمان پرداخته بود، در مورد روش تفسیری مقاتل بن سلیمان، تحقیق شایسته ای به صورت مستقل انجام نشده است. البته محقق کتاب یعنی دکتر محمود شحاته بصورت پاورقی به تحقیق تفسیر مقاتل، این اثر گرانقدر همت گماشته و در جلد آخر کتاب به معرفی مقاتل و تفسیر وی نیز پرداخته است. از جمله آثار دیگری که تا حدودی با این موضوع در ارتباط می باشند، عبارتند از:

۱- روش تفسیری محمد عبده، نویسنده: سید باقر میرعبداللہی، استاد راهنما: دکتر محمد هادی معرفت، ۱۳۷۹، دانشگاه

قم.

۲- روش تفسیر علامه شبّر در تفاسیر سه گانه، نویسنده: محمد علی رضایی کرمانی، استاد راهنما: دکتر محمد هادی

معرفت و سید ابوالفضل میر محمدی، ۱۳۷۸، دانشگاه تهران.

۳- روش و مبانی تفسیری اهل بیت (ع)، نویسنده: عبدالله بنگری، استاد راهنما: دکتر محمد هادی معرفت، ۱۳۷۹، دانشگاه

اصول دین قم.

۴- تحقیق در روش تفسیری سید مرتضی و ترجمه امالی او (سوره اعراف تا آخر انبیاء)، نویسنده: مهناز شفیع طلائی، استاد

راهنما: سید مرتضی آیت الله زاده شیرازی، ۱۳۷۴، دانشگاه آزاد اسلامی تهران، واحد شمال.

۵- روش شناسی در قرآن، نویسنده: زکریا اعلائی، استاد راهنما: سید محمد باقر حجتی، ۱۳۷۹، دانشگاه آزاد اسلامی تهران واحد مرکزی.

۶- مبانی و روشهای تفسیری امام رضا(ع)، نویسنده: محمد تقی اسماعیل پور معلم، استاد راهنما: آقای دکتر سید رضا مودب، ۱۳۸۷، دانشگاه قم.

و تنها پایان نامه مرتبط با موضوع مورد بحث:

۷- اسباب النزول در تفسیر مقاتل بن سلیمان، نویسنده: عبدالله قجقی، استاد راهنما: آقای دکتر سید محمدباقر حجتی، ۱۳۸۵، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات تهران.

حدود پژوهش

پژوهش مورد نظر به بررسی روش تفسیری مقاتل در کل تفسیر ایشان که بصورت کامل و جامع به تفسیر کل قرآن کریم پرداخته است، می پردازد. این تفسیر گران سنگ به صورت سه جلدی و در چاپ دیگر، پنج جلدی چاپ شده است.

فرضیات پژوهش

الف) چنین به نظر می رسد که مقاتل مانند دیگر مفسران هم عصر خود برای تفسیر آیات قرآن کریم، فقط از احادیث و روایات پیامبر (ص) و صحابه استفاده نموده است.

ب) روش تفسیری مفسر در رسیدن او به هدف اصلی آیات و سور، واره نظر موثر بوده است.

ج) با توجه به اینکه مقاتل در زمانی نزدیک به عصر نزول می زیسته است و با صحابه و تابعین ارتباط داشته است، احتمالاً ایشان اهمیت کمتری به ذکر سند و یا جرح و تعدیل روایان داده است.

د) با توجه به هم عصر بودن مقاتل با اهل بیت (ع)، احتمال می رود از روایات آن بزرگواران بهره برده باشد.

اهداف پژوهش

با توجه به مطالب پیش گفته هدف از اجرای این پژوهش را در موارد زیر می توان خلاصه کرد:

الف) آشنایی با ابعاد شخصیت علمی این مفسر بزرگ و آثار وی.

ب) آشنایی با روش تفسیری و منابع مقاتل در تفسیر قرآن کریم.

ج) شناخت نقاط قوت و ضعف تفسیر مقاتل بن سلیمان.

د) آگاهی از حدود استفاده مفسر از علوم قرآنی برای تفسیر آیات و سور قرآن.

خلاصه مراحل پژوهش

تحقیق حاضر با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و بهره جستن از منابع نرم افزاری، از قبیل نرم افزارهای المكتبة الشاملة، المعجم الفقهي، جامع تفاسیر نور، و جامع الاحادیث و منابع دیگر به بررسی ابعاد مختلف زندگی مقاتل بن سلیمان و روش تفسیری

او در کتابش پرداخته است. که با اتخاذ و انجام مراحل ذیل تحقق یافت:

مطالعه کتابها و مقالات مختلف که به نوعی متعرض شخصیت این مفسر بزرگوار شده اند؛
مطالعه دقیق تفسیرمقاتل بن سلیمان و فیش برداری و استخراج مطالب لازم جهت نگارش پایان نامه؛
تطبیق و ترجیح برخی مطالب تفسیر مقاتل با کمک تفاسیر و کتب مربوط در این زمینه؛
جمع بندی مطالب گرد آوری شده و فیش ها در موضوعات مربوطه.

فصل دوم

معرفی مقاتل بن سلیمان و تفسیر وی

الف) معرفی مقاتل بن سلیمان اسم و نسب مقاتل بن سلیمان

در کتب تراجم، ذیل نام مقاتل بن سلیمان کنیه‌ها و القاب مختلفی آورده‌اند. در ذیل به دو مورد از کامل‌ترین آنها اشاره می‌نمائیم.

مؤلف الذریعه مقاتل را اینگونه معرفی نموده است: «أبو الحسن مقاتل بن سلیمان بن زید بن أدرك بن بهمن رازی خراسانی بلخی». (تهرانی، الذریعه الی تصانیف الشیعه، ۱۴۰۳ق، ج ۴، ص ۲۳۴)

عبدالحسین شبستری در ترجمه‌ی مقاتل آورده است: «أبو الحسن مقاتل بن سلیمان بن بشیر، و قبیل کثیر الأزدی بالولاء، الخراسانی، البلخی، و قبیل البجلی، و قبیل الرازی، و قبیل المروزی، البصری، المعروف بابن جوال دوز، و قبیل دوال دوز، و قبیل عرف بالدوال». (شبستری، الفائق فی رواة و أصحاب الامام الصادق (ع)، ۱۴۱۸ق، ج ۳، ص ۲۹۷)

همان‌طور که ذکر نمودیم، نسبت‌های مختلفی به ایشان داده‌اند که نسبت‌های بلخی یا بجلی و خراسانی مروزی مربوط به محلّ و منطقه تولد ایشان است و نسبت ابن جوال دوز یا دوال دوز احتمالاً مربوط به پیشه و شغل پدر مقاتل بوده است.

ولادت و وفات مقاتل

مقاتل بن سلیمان بجلی یا بلخی در شهر بلخ از اقلیم خراسان دیده به جهان گشود. گر چه در مراجع سال تولد وی ذکر نشده است، اما سال وفات او را سال ۱۵۰ هجری و در بغداد ذکر نموده‌اند. (تهرانی، ۱۴۰۳ق، ج ۴، ص ۳۱۵).

در رابطه با سال تولد مقاتل، در منابعی که به ترجمه مقاتل پرداخته‌اند، قراین مختلفی دیده می‌شود که سال تولد ایشان را می‌توان حدس زد. اکنون در ذیل به این قراین اشاره می‌نمائیم.

- ۱- ابو خالد از قول جوینر آورده است: زمانی که ضحاک بن مزاحم (م ۱۰۲ یا ۱۰۵ق) فوت کرد، هنوز در گوش مقاتل «قرطان» آویزان بود و به مکتب می رفت. این مطلب یعنی اینکه مقاتل حدود سال ۹۰ هجری قمری متولد شده است.
- ۲- از قول خود مقاتل نقل شده است که او همراه پدرش به نزد ضحاک بن مزاحم می رفته است.
- ۳- مؤلف کتاب تهذیب التهذیب از مقاتل با عنوان قدیم المعمر^۲ یاد کرده است.
- ۴- بر پایه منابع تاریخی، بین جهم بن صفوان (م ۲۶ق) و مقاتل در مورد صفات خداوند مجادله ای صورت گرفت و هر یک علیه دیگری کتابی تالیف نمودند.
- ۵- در کتاب تهذیب التهذیب آمده است: روایت شده است که تفسیر مقاتل به ضحاک بن مزاحم عرضه شده است. (ابن حجر، تهذیب/تهذیب، ۱۴۰۴ق، ج ۱۰، ص ۲۴۹). و در جای دیگر آمده است: ابی معاذ فضل بن خالد روایت کرده است که به حسین ابن واقد گفتم: تفسیر مقاتل به ضحاک بن مزاحم عرضه شده است ولی باعث تعجب او نشده است. گفت: ما شک داریم که مقاتل ضحاک را ملاقات نموده باشد. و اگر چنین نیز بوده باشد، تفسیر وی در زمان ضحاک تالیف نشده است. (همان، ص ۲۵۴)
- ۶- از قول ابن عیینه آمده است: به مقاتل گفتم که تو از ضحاک روایت می کنی حال آنکه مردم گمان دارند که از او نشنیده ای. مقاتل گفت: به روی من و او در بسته شده بود. ابن عیینه می گوید: با خود گفتم: بله البته دروازه ی شهر!! و در جای دیگر آمده است: بله، البته دروازه ی قبور!!! (همان، ص ۲۴۹؛ و المزنی، تهذیب الکمال، ۱۴۰۶ق، ج ۲۸، ص ۴۴۰) این سخن به وجوه مختلف و در کتب متعدد آمده است. از این مطلب چنین بدست می آید که ابن عیینه و برخی دیگر معتقدند مقاتل از ضحاک سماع نموده است.
- ۷- در منابع مختلف آمده است که، مقاتل از مجاهد جبر مکی (م ۱۰۴ق) و (ضحاک م ح ۱۰۲ق) و عطاء بن ابی رباح (م ۱۱۴ق) و عطیه بن سعید عوفی (م ۱۱۱ق) نقل روایت نموده است. (خطیب بغدادی، تاریخ بغداد/ و مدینه السلام، ۱۴۱۷ق، ج ۱۳، ص ۱۶۶)
- ۸- در ابتدای کتاب تفسیر مقاتل آمده است: مقاتل با وجود آنکه از سفیان ثوری (متولد ۹۷ق) بزرگتر است از ایشان نقل روایت می نمود. (مقاتل بن سلیمان، تفسیر مقاتل بن سلیمان، ۱۴۲۳ق، ج ۱، ص ۵)
- دکتر شحاته بعد از ذکر قرآینی از قبیل آنچه اشاره نمودیم، به این نتیجه رسیده است که سال ولادت مقاتل باید حدود سال ۸۰ هجری و یا قبل از آن بوده باشد. (همان، ج ۵، ص ۲۸) اما به نظر نگارنده رأی دکتر شحاته صحیح نمی باشد؛ زیرا سخن ایشان در بر دارنده اکثر قرآین نیست و ایشان بیشتر به دو مورد یعنی قدیم المعمر بودن مقاتل، و تالیف کتاب ایشان در عهد ضحاک تکیه کرده است. که مورد اول فقط در یک منبع و بدون نقل از دیگران ذکر شده، و ممکن است سال وفات مقاتل از دید او بعد از سال ۱۵۰ هجری بوده باشد و مورد دوم اینکه دکتر شحاته فقط به روایت اول کتاب تهذیب التهذیب مراجعه نموده است که در آن آمده: «ویروی أن مقاتل بن سلیمان ألف تفسیره فی عهد الضحاک بن مزاحم» و به روایت دوم این کتاب که در چند صفحه بعد و با ذکر سند آمده و روایت اول را نقض می نماید، توجه نداشته است.
- بنا بر این نگارنده معتقد است که مقاتل بن سلیمان حدود سال ۹۰ هجری متولد شده است که در این صورت، با رفتن مقاتل همراه پدرش به نزد ضحاک و نقل حدیث از او، و مصادف بودن دوران کودکی و مکتب رفتنش با فوت ضحاک، تناقضی ندارد.

۱- دو حلقه ای که والدین در گوش فرزندان کوچک خود می کردند.

۲- کسی که زیاد عمر می کند.

در مورد نقل روایت از مجاهد و عطاء بن ابی رباح و عطیة بن سعید عوفی، می توان گفت که مقاتل در سنّ پایین از آنها روایات را شنیده و یا اینکه بدون سماع از آنها به نقل روایت می پرداخته است؛ چون مطالب ذکر شده در مورد مقاتل نیز این امر را تایید می نماید و او را از مدلسین دانسته اند.

و نیز، رأی ما با بزرگتر بودن مقاتل از سفیان ثوری (متولد ۹۷ق) و مجادله او با جهم بن صفوان تناقضی ندارد.

مسا فرت های مقاتل

در مورد نشو و نمای مقاتل در دوران مختلف زندگی، وسفرهایش به سایر شهرهای حکومت اسلامی اخبار و اطلاعات دقیق و جامعی وجود ندارد. بلکه برخی منابع، بسیار کوتاه به محلّ تولد و سفر به برخی از شهرها و محلّ فوت او صرفاً اشاره ای نموده اند که قسمتی از آن اطلاعات را از نسبت هایی که به ایشان داده اند یا بعضی سخنان وارد شده در مورد مقاتل نیز می توان فهمید. اکنون به ذکر مطالبی می پردازیم که حاکی از سفرهای مقاتل به سرزمین هایی خارج از محلّ تولد او یعنی بلخ است.

در کتاب تاریخ بغداد در این باره آمده است: «ولد مقاتل فی بلخ ثم تحوّل إلى مرو، و کانت له منزلة فی خراسان حتی کان یتوسط فی الصلح بین أمراء خراسان و الخارجین علیهم. و قد تحوّل مقاتل إلى العراق فنزل بالبصرة، و دخل بغداد فحدث بها، ثم عاد إلى البصرة و توفي فیها سنة ۱۵۰ هـ». (خطیب بغدادی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۳، ص ۱۶۹)

و نیز آمده است: مقاتل در مکه از مردم می خواست در مورد هر چیزی که ما دون عرش است، از او پرسند تا پاسخ گوید. (همان، ص ۱۶۷)

در کتاب تهذیب الکمال نیز آمده است: عبّاس بن ولید بن مزید از استادان خود نقل کرده است: از مقاتل بن سلیمان که در مسجد کوفه نشست بود، شنیدم که گفت: پیرسید از من، هر آنچه ما دون عرش است تا پاسخ گویم. اوزاعی به شخصی گفت: برو از او در مورد ارثیه ای که از مادر بزرگش به او می رسد، پیرس. فرد پیرسید، اما مقاتل پاسخی نداشت. و جز شبی در آنجا نماند و فردای آن رفت. (المزّی، ۱۴۰۶ق، ج ۲۸، ص ۴۴۷)

آنچه از مطالب فوق بر می آید: تولّد مقاتل در بلخ و سفر به شهرهایی مانند: مرو، بصره، بغداد، مکه و کوفه را تایید می نماید. و اینکه در شهرهایی چون بغداد به نقل حدیث می پرداخته و در شهری چون کوفه مدّت کمی اقامت داشته است.

مشایخ و شاگردان مقاتل

در کتب شرح حال و رجال و یا کتب خود ایشان، ذکری از استاد و یا شاگردی برای مقاتل بن سلیمان نشده است؛ اما طبق آنچه در مراجع و منابع مختلف و نیز آثار بر جای مانده از مقاتل ذکر گردیده است، ایشان از برخی افراد که در ذیل نام برده شده اند، نقل روایت نموده است.

ثابت البنانی، زید بن أسلم، سعید مقبری، شرحبیل بن سعد مولی الانصار، ضحاک بن مزاحم هلالی، عبدالله ابن بریده، عبید الله بن ابی بکر بن أنس بن مالک، عطاء بن ابی رباح، عطیة بن سعد عوفی، عمرو بن شعیب، مجاهد جبر مکی، محمّد بن سیرین، محمّد بن مسلم بن شهاب زهری، نافع مولی ابن عمر، ابی إسحاق سبیعی، ابی زبیر مکی، محمّد بن علی بن حسین (امام محمّد باقر (ع))، وجعفر بن محمّد بن علی (امام جعفر صادق (ع)). (مراجعه شود به: مقاتل بن سلیمان، ۱۴۲۳ق، ج ۱، ص ۲۵ و ۲۶؛ و شبستری، ۱۴۱۸ق، ج ۳، ص ۲۹۷؛ و خطیب بغدادی، ۱۴۱۷ق، ج ۱۳، ص ۱۶۱)